

УДК 167.1 303.4 273;324.272.1 001.814

Олеся Жданович

ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ АРІАНСТВА В ДЖЕРЕЛАХ

У статті аналізуються джерела, присвячені подіям у християнській церкві Римської імперії на початку IV ст., розглядається висвітлення аріанства у працях церковних істориків, ранньохристиянських апологетів, актах та діяннях церковних соборів та юридичних документах епохи імператора Костянтина Великого.

Аріанство на початку IV ст. у Східній Римській імперії відіграло визначну роль як у державному житті, так і у подальшій долі християнської церкви. Вчення Арія носило антитринітарний характер. Однак богословська суперечка, що розгорілася у 20-х рр. IV ст., досить швидко переросла у соціальний і суспільно-політичний рух, який вивів аріанство за межі ортодоксальної церкви.

Події початку IV ст. у християнській церкві Римської імперії знайшли відображення у досить широкому колі джерел. Історичні джерела згруповані нами за жанрами й аналізуються з урахуванням ступеня їх інформативності та достовірності поданих фактів. Серед них виділяються праці церковних істориків IV – V ст., твори ранньохристиянських апологетів II – III ст., праці пізньоантичних філософів, документи юридичного характеру, нумізматичний матеріал.

Основною групою джерел з даної теми є праці церковних істориків IV – V ст. Це, насамперед, грекомовні твори Євсевія Кесарійського, Сократа Схоластика, Феодорита Кірського, Філосторгія, Ермія Созомена та латиномовні – Руфіна і Лактанція. Характеристика цих джерел здійснена у статті з урахуванням ступеня важливості поданої інформації. При цьому звернуто увагу на інформативність та достовірність

фактичного матеріалу, викладеному в тому чи іншому творі.

Батьком християнської історіографії визнано єпископа Кесарійського Євсевія (бл. 260 – 339 рр.)¹. Ф.Вінкельман, характеризуючи значення його творчості, зазначив: «Спеціальний узагальнений церковно-історичний опис, ініційований палестинським греком Євсевієм, залишився, перш за все, грецьким феноменом і знайшов тут (на Сході) своїх кращих представників. Рідкісні церковно-історичні праці іншими мовами з'явилися лише завдяки грецькому впливу»².

Євсевій походив з Кесарії Палестинської (звідси і його прізвище Кесарійський). Він отримав гарну освіту у пресвітера Памфіла, і, в знак вдячності, його ім'я пізніше додав до свого³. Євсевій брав участь у збиранні й систематизації творів Орігена та інших ранньохристиянських авторів для бібліотеки, заснованої Памфілом у Кесарії. Ідентифікуючи і корегуючи рукописи, готуючи довідкові посібники, до яких можна віднести його «Хроніку» та «Ономастикон», він поступово став не просто архіваріусом, а архіваріусом-дослідником.

Досить спокійне і безтурботне життя Євсевія закінчилося на початку IV ст., коли едиктом імператора Діоклетіана 303 р.⁴ було розпочато серію антихристиянських гонінь. Для дослідника настали нелегкі часи. Він став свідком жорстоких розправ над своїми одновірцями. З кінця 307 р. до початку 310 р. Євсевій розділяв тюремне ув'язнення в Кесарії з Памфілом, працюючи разом з ним над «Апологією Орігена». Саме там майбутній церковний історик побачив і болісно пережив мученицьку смерть свого вчителя і наставника. Після смерті Памфіла Євсевій змушений був виїхати з Кесарії та поневірятися по різних країнах, шукаючи безпечного та спокійного життя⁵.

Припинення безжальних гонінь дозволило історика переїхати до Тіру Фінікійського. Там він затоваришував з місцевим єпископом Павліном, котрий, очевидно, і рукопоклав його близько 313 р. у сан настоятеля кесарійської церкви. Є підстави вважати, що попередник Євсевія зрікся віри, тому на долю історика випало нелегке завдання відновити дезорганізовану християн-

ську общину у Кесарії⁶. Здобувши сан Кесарійського єпископа, Євсевій взяв участь у христологічній суперечці, спричиненій вченням Арія. Деякі дослідники вважають, що Євсевій був прибічником Арія⁷, інші піддають це сумніву⁸. Інформації для того, щоб остаточно вирішити питання про релігійні симпатії першого церковного історика, недостатньо. Ми схильні вважати, що на початковому етапі розвитку аріанської суперечки Євсевій стояв на боці аріан.

За підтримку проаріанської партії Євсевія було засуджено Антіохійським синодом у 324 р. Однак на Нікейському соборі 325 р. його реабілітовано, завдяки прихильності імператора Константина. Незважаючи на усі свої спроби пом'якшити соборну постанову проти Арія, Євсевій все ж таки поставив підпис під Нікейським символом. Після цього собору історик став одним з найвпливовіших єпископів імперії. Помірні позиція Євсевія в аріанській суперечці забезпечила йому підтримку імператорського двору у суперництві з ортодоксальними патріархами Антіохії та Александрії. Так, його прихильникам вдалося домогтися усунення з посади у 330 р. Євстафія Антіохійського, а в 335 р. – Афанасія Александрійського. Свій авторитет при дворі Євсевій зберіг і після смерті Константина у 337 р., переживши імператора на два роки.

Перу Євсевія належать багато різноманітних за жанром творів. Серед них можна виділити наступні: «Приготування до Євангелія»⁹, «Історія палестинських мучеників»¹⁰, «Ономастикон»¹¹, «Проти Ієрокла»¹², «Похвала Константину»¹³ та інші. У даній статті ми схарактеризуємо дві його праці – «Церковну історію»¹⁴ та «Життя Константина»¹⁵. Саме вони належать до основних джерел для дослідження аріанської суперечки.

Одну з головних праць Євсевія склала «Церковна історія». Вона створювалася протягом багатьох років і остаточно була завершена між 323 р. і 325 р.¹⁶ Очевидним є те, що робота закінчена не раніше 323 р.¹⁷, адже у 10-ій книзі автор повідомляє, що імператор Константин перебував у стані війни з Ліцинієм і останній перестав співчувати християнам.¹⁸ Свідченням того,

що твір був написаний не пізніше 325 р. є відсутність згадок про Нікейський собор. Це говорить на користь того, що роботу було завершено ще до його початку.

«Церковна історія» охоплює період від появи християнства до смерті Константина 337 р. Виклад збагачений фактичним матеріалом і доведений до 325 р. Твір написаний грецькою мовою і складається з 10 книг, кожна з яких поділена на кілька глав. Матеріал присвячений в основному історії Східної церкви і дуже мало приділено уваги церковному життю у Західній частині імперії. Це, очевидно, пояснюється тим, що дослідник не достатньо володів латиною¹⁹, якою подана вся інформація щодо Заходу.

Твір Євсевія – то цінне джерело для вивчення антихристиянського гоніння за часів правління імператора Діоклетіана та його наступників. Очевидець та безпосередній учасник сумнозвісних подій, Євсевій першим серед церковних істориків подає відносно достовірні та реальні факти вищезгаданих процесів²⁰. Наступні історики і хроністи використовували та продовжували його роботу. Завдяки широкій обізнаності автора «Церковна історія», oprіч легендарних елементів, складає основу наших знань з історії ранньої християнської церкви. Західному світові даний твір став відомим у латинському перекладі Руфіна Аквілейського²¹, зробленому близько 400 р. Перекладач продовжив текст Євсевія до 395 р.

Твір Євсевія був і залишається унікальним історичним джерелом для вивчення багатьох проблем християнської церковної і римської світської історії. Незважаючи на певні недоліки та деякі неточності у викладі подій, він став одним з основних джерел для дослідження подій, що відбувалися на Сході Римської імперії на початку IV ст.

Іншим важливим для висвітлення епохи аріанської суперечки джерелом є праця Євсевія «Життя Константина»²². Першу частину твору можна ідентифікувати як панегірик імператору Константину Великому. У подальших розділах розглянуто розвиток аріанської суперечки, мелетіанський розкол, детально

описується Нікейський собор. Особливість цього джерела полягає в тому, що автор, поряд із панегіричними та легендарними оповідями, наводить документи та офіційні акти, нічого не змінюючи в їх текстах.

У своїх працях Євсевій проявив себе як хроніст і політолог, богослов і філософ, екзегет і філолог, бібліофіл і географ. Його по праву вважають основоположником церковної історіографії. Твори Євсевія Кесарійського – в грецькому оригіналі, у вірменському перекладі для Сходу імперії і в латинських перекладах з хронологічним продовженням для Заходу імперії – стали першими оригінальними і найповнішими роботами широко розвинутої у IV – VI ст. християнської історіографії.

«Церковну історію» Євсевія²³ продовжив грекомовний церковний історик Сократ Схоластик (кінець IV – середина V ст.). Про його життя можна судити тільки з уривчастих свідчень, які містяться в його власному історичному творі. Дати народження і смерті Сократа точно не встановлені. Гадають, що він народився близько 380 р., тобто на початку правління Феодосія Великого (379 – 395)²⁴. Про дату смерті можна сказати тільки те, що він помер після 439 р., на якому зупиняється його «Церковна історія»²⁵. Сократ народився і виріс у Константинополі у заможній родині, отримав гарну освіту. Він вивчав граматику, риторику, біблійну екзегетику, чудово знав латинських авторів. Імена його вчителів нам невідомі, за винятком Елладія і Аммонія – язичницьких граматистів, учасників антихристиянського бунту в Александрії. Можливо, він брав уроки також у загальновідомого софіста Троїла і навіть у аріанського теолога Тимофія. Вважають, що Сократ не був священником, оскільки він демонструє явний лібералізм у догматичних питаннях.

«Церковна історія» – єдина праця Сократа Схоластика. Починається вона коротким оглядом подій політичної історії від 305 до 439 рр., а потім іде власне церковна історія, викладена за хронологією і розташована за роками правління східно-римських імператорів. Такий виклад надає праці характеру окремих

оповідань. Велику увагу автор приділяє аріанству, наводячи ряд документальних матеріалів, що стосуються цього віровчення. Аріанство розглядається також у контексті відомостей про Нікейський Собор. Твір Сократа Схоластика є одним з найважливіших джерел для проблематики, досліджуваної нами. Проте пам'ятаємо, що там досить часто зустрічаються помилки, як у викладі подій, так і їх датуванні.

«Церковна історія» Ермія Созомена Схоластика (V ст.) написана як продовження праці Сократа Схоластика. Созомен прагнув у своєму викладенні, що охоплює події 324 – 421 рр., наслідувати істориків античності. Особливість праці полягає у тому, що автор використав не тільки твори попередників, але також і сучасні йому документальні матеріали.

Багатий літературний спадок залишив єпископ кіррський Феодорит (393 – бл. 457 р.). Він народився в Антіохії у християнській родині близько 393 р.²⁶. З дитинства знав про те, що буде священником. Це не завадило йому отримати гарну класичну освіту. Ще хлопчиком Феодорит став читцем, а потім вступив до монастиря поблизу Апамеї. У 423 р. його було рукопокладено в єпископи невеликого містечка Кірр у Євфратській Сирії. Феодорит брав активну участь у боротьбі діофізитів і монофізитів, розділяючи ідеї антіохійської теологічної школи, був близький до несторіан. Через теологічні погляди Феодорита засуджено на монофізитському «Розбійницькому» соборі в Ефесі у 449 р. Він протягом кількох років знаходився у вигнанні. Згодом його реабілітували на ортодоксальному Халкідонському соборі 451 р., після апеляції до папи Лева I та імператора Маркіана. Однак, за свою свободу історик був змушений проголосити анафему Несторію. Помер Феодорит Кіррський десь наприкінці 50-х – у середині 60-х рр. V ст. У VI ст. Константинопольський собор 553 р. визнав деякі його твори еретичними.

Перу Феодорита належить одинадцять творів, серед яких історичних тільки два – «Церковна історія»²⁷ та збірка оповідань про життя ченців і аскетів. Для нашого дослідження

найбільший інтерес становить його «Церковна історія», котра охоплює події 325 – 428 рр. і має апологетичний характер. Вона складається з 5-ти книг, принцип виділення яких залишається у більшості випадків «імператорським», тобто за роками правління імператорів. Особливістю «Церковної історії» є те, що Феодорит описує ті події, які не ввійшли до праць його попередників²⁸. Цінність твору полягає у наведенні автором документів, які дійшли до нас тільки завдяки його викладу. Феодорит розпочинає свою розповідь з першої половини 20-х рр. IV ст., тобто з часу виникнення аріанства, а зупиняє її на 428 р. Аріанству приділено багато уваги. Зокрема, досить повно висвітлюється перший етап виникнення аріанської суперечки.

Ще одне важливе джерело з історії аріанства складає книга Оптата Мілевітанського (364 – 375 рр.), єпископа м. Мілеви (суч. Алжир) «Про донатистську схизму»²⁹. Вона написана між 375 – 385 рр. і присвячена полеміці з донатизмом – одним з напрямів африканського християнства початку IV ст. Праця адресована безпосередньо одному з донатистських єпископів – Парменіану. Автор розповідає про опір донатистів місії Павла і Макарія, посланої у 347 р. в Африку імператорським двором з метою попередження розколу африканської церкви та підризу впливу донатистів серед мас віруючих. Книга Оптата – єдиний документ, що висвітлює соціальне підґрунтя донатистської ересі, яка передувала аріанству. Твір слугує важливим джерелом для висвітлення церковної політики Константина та його ставлення до ересей.

Одним з найяскравіших джерел, написаних латинською мовою, є праця Лактанція «Про смерть гонителів»³⁰. Луцій Цецилій Фірміан Лактанцій (бл. 240. – між 317 і 325 рр.) походив з Північної Африки, навчався риториці у знаменитого християнського церковного діяча Арнобія. Під час правління Діоклетіана Лактанцій працював ритором у Нікомедії, а в 317 р. переїхав до Галлії, де займався вихованням сина імператора Константина – Кріспа³¹. Окрім вказаного трактату перу

Лактанція належить ще відомий твір – «Божественні настанови»³². То – перша спроба викладу латинською мовою основних положень християнського віровчення.

У трактаті «Про смерть гонителів» містяться відомості про сумну долю римських імператорів (від Нерона до Максиміана), які переслідували християн. У творі знаходимо важливі історичні відомості, що стосуються визначних подій у християнській церкві визначеного часу. Праця Лактанція є цінним доповненням творів Євсевія. Ми не можемо мати повної картини церковних подій IV ст., не здійснивши повного порівняльного аналізу відомостей з праць Євсевія та Лактанція.

Наступним цінним джерелом для нашого дослідження є твір «Нова історія»³³ пізньоантичного язичницького історика Зосима (друга половина V ст.). Твір складається з 6-ти книг, в яких міститься огляд історії Римської імперії від часів правління Октавіана Августа до готського завоювання Риму у 410 р. Автор поділяє римську історію на два періоди: до Константина, коли римська релігія була у пошані і їй нічого не загрозувало, та період правління Константина – піднесення християнства і початок переслідування язичників. У «Новій історії» детально викладаються події IV – V ст. у Східній частині імперії. Особливий інтерес становить для нас версія Зосима щодо повернення Константина у християнство³⁴.

Важливими свідченнями для нас є уривки з праці проаріанського грецького історика Філосторгія. Він народився в Бориссеї, що в Каппадокії, на двадцятому році життя прибув до Константинополя, де познайомився з аріанином Євномієм, палким прибічником якого був до самої смерті. Написав Історію Церкви (Ekklesiastike Historia) в 12-ти книгах, події якої охоплюють період 300 – 425 рр. Нажаль, збереглося тільки кілька фрагментів цієї праці. Як зазначав Фотій, це була тенденційна історія, що відзначалася живописністю і риторичністю.

«Церковну історію» Євсевія латинською мовою, як вже зазначалося вище, переклав Руфін, який був добре освіченою людиною, знав не тільки латинську, але й грецьку мови (остан-

ньою володів вільно). Протягом 372 – 377 рр. він проживав в Александрії. Перебував у дружніх стосунках з особистими знайомими і друзями Афанасія Великого. З 378 р. по 397 р. мешкав в Єрусалимі та іноді від'їжджав до сусідніх областей, зокрема, до Месопотамії. Його праця не відзначається оригінальністю і є лише повторенням праці Євсевія.

Для дослідження аріанства незамінними джерелами є праці ранньохристиянських апологетів II – IV ст.³⁵ В них досить багато матеріалу з його історії. Ці джерела мають однобокий характер, як і дослідження з історії Александрійської патріархії, здійснені Порфірієм (Успенським)³⁶. Однак, незважаючи на глибоку необ'єктивність майже всіх цих джерел, вони дають нам величезний фактичний матеріал, а також відображають ставлення до аріанського руху прибічників ортодоксії.

До нашої роботи залучаємо і джерела пізньоримського походження. Це, насамперед, «Дідахе» – вчення дванадцяти апостолів³⁷. Воно являє собою невелике за обсягом керівництво для провінційних християнських общин, знайдене у 1875 р. Врєннієм в рукописі XI ст. Автор використав послання Варнави, був ознайомлений з Євангелієм від Матвія, однак автор «Дідахе», очевидно, зовсім не знає »Павлових послань». Та община, для якої «вчення» було призначене, ще не мала твердої церковної організації, встановленої форми богослужіння, розробленого символу віри і сформульованих догматів. «Дідахе» показує церковну общину на стадії її становлення.

Християнська церква, яка стала на початку IV ст. державною установою, набула широкого законодавчого забезпечення. На церковних соборах церковні ієрархи приймали постанови, обов'язкові для усіх християн. Акти таких соборів (Acta consiliorum) являють собою одне з важливих джерел не тільки для історії церкви, але й для історії у цілому, адже в них відображені майже усі соціальні та політичні події. Нас, зокрема, цікавлять акти і діяння Першого Вселенського собору³⁸. Саме ці документи дають найбільш об'єктивну картину того, що відбувалося 325 р. у зв'язку з аріанським розколом.

Отже, зробивши огляд джерельної бази з історії аріанства, можна побачити, що вона є досить представницькою. Однак, необхідно досить критично ставитися до джерельних відомостей та фактологічного матеріалу, адже вони можуть мати багато неточностей, необ'єктивних поглядів авторів та помилок. Таким чином, дослідникам потрібно зіставляти та критично аналізувати інформацію праць різних авторів, підкріплюючи їх документальними свідченнями тієї епохи.

1. Дати народження і смерті Євсевія точно не відомі. Див. напр.: Drake H.A. In praise of Constantine. A historical study and new translation of Eusebius' Tricennial Orations. – Berkeley, 1975. – С. 4.; Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX в. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 27; Кривушин И.В. Ранневизантийская церковная историография. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 8–10.

2. Winkelmann F. Die Kichengeschichtswerke im ostronomischen Reich // Byzantinoslavika. – Vol. 37. – 1976. – S. 184.

3. В історичній традиції за Євсевієм закріпилися обидва прізвища – Євсевій Кесарійський і Євсевій Памфіл. Хоча найчастіше його іменують просто Євсевієм. Ми схилиємося до останнього варіанту іменування історика. – Авт.

4. Про едикти Діоклетіана, спрямовані проти християн див. напр.: Буркхард Я. Век Константина Великого. – М., 2003. – С. 238; Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан. – М., 1997. – С. 146.; Текст едикту див.: Eusebius, Historia Ecclesiastica, VIII. 2.4.

5. Eusebius. Historia Ecclesiastica. VIII, 7–9.;

6. См.: Chesnut G.F. The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret And Evagrius. Second edition / Macon (Ga). – 1986. – P. 122 n. 28.; Lowlor H.L., Oulton J.E.L. Eusebius Bishop Of Caesarea: The Ecclesiastical History And The Martyrs Of Palestine. – London, 1928. – Vol. 2. – P. 263.

7. Про прихильність Євсевія до аріанства див. у таких авторів: Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (Общие замечания) // Античность и Византия / Под ред. Л.А.Фрейберг. – М., 1975. – С. 274–275.; Williams G.H. Chr-

istology And Church – State Relations In The Fourth Century // Church History. – Vol. 20. – 1951. – P. 3–26.

8. См. про це напр.: Chesnut G.F. Histories... P. 159. n. 84.
9. Eusebius. Praeparatio evangelica.
10. Eusebius. De martyribus Palaestinae.
11. Eusebius. Onimasticon.
12. Eusebius. Contra Hieroclem.
13. Eusebius. De laudibus Constantini.
14. Eusebius. Historia Ecclesiastica. Див. також.: Евсевий Памфил. Церковная история. М., 1993; Евсевий Кесарийский Церковная история, сочинённая Евсевием Памфилом, епископом Кесарии Палестинския. – М., 1786.
15. Eusebius. Vita Constantini.
16. Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX в. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 30.
17. 323 р. – рік закінчення боротьби між Константином і Ліцинієм. – Авт.
18. Eusebius. Historia Ecclesiastica. X.
19. Детальніше див.: Лебедев А.П. Церковная историография...– С.30.
20. Eusebius. Historia Ecclesiastica. VII.
21. Про Руфіна та його твір мова піде нижче.
22. Vita Constantini. (Див. також: Евсевий Памфил Жизнь блаженного Василевса Константина. – М., 1998.
23. До Філосторгія, аріанського історика, який продовжив «Церковну історію» Євсевія раніше за Сократа, ми повернемося нижче.
24. Кривушин И. В. Сократ Схоластик и его «Церковная история». // Сократ Схоластик. Церковная история. – М.: Росспэн, 1996. – Прилож.
25. Socratis Scholastici. Historia Ecclesiastica.
26. Лебедев А.П. Церковная историография...– С. 167.
27. Theodoret. Historia Ecclesiastica. (См. также: Церковная история Феодорита, епископа Киррского. – СПб., 1852.)
28. Theodoret. Н.Е., I, 1.
29. Optat. De schismate Donatistarum. // Ранович А.Б. Первоисточ-

ники по истории раннего христианства. – М., 1990.

30. Lactantius. De Mortibus Persecutorum.

31. Буассье Г. Собр. Соч. В 10-т. / Под ред. проф. Д. Фролова. – СПб.: Петрополис, 1998.–Т. 5.– С. 364.

32. Lactantius. Institutio divina.

33. Zosimus. Historia Nova.

34. Детали см.: Буассье Г. Указ. соч... С. 40–41.

35. Раннехристианские апологеты II–IV вв.: Переводы и исследования / Д. Афиногенов и др. – М., 2000; Сочинения древних христианских апологетов / А.Г. Дунаев, П. Преображенский. – СПб., 1999.

36. Порфирий (Успенский) Александрийская патриархия. Сб. материалов, исследований и записок, относящихся до истории Александрийской патриархии, сост. Архимандритом Порфирием (Успенским). / Под ред. Хр. М. Лопарева. – СПб., 1898.–Т 1.

37. ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ.

38. Деяния Вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии. – Казань, 1859 – 1873. –Т. I–VII.

Olesya Zhdanovych

THE PROBLEM OF ELUCIDATION OF ARIANISM IN SOURCES

The article deals with sources relation in the events in the Christian church under the Roman Empire in early IV th century; the Aryanism is considered as exposed in the works by clerical historians, early Christian apologists, act and action by clerical congregation and legal act dating from the Emperor Constantine's epoch.